

Z dějin české každodennosti

MILĚNA LENDEROVÁ
TOMÁŠ JIRÁNEK
MARIE MACKOVÁ

KAROLINUM

Z dějin české každodennosti

Život v 19. století

prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.

doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D.

Recenze:

PhDr. Jiří Matějček, DrSc.

prof. PhDr. Josef Petrář, CSc.

Redakce PhDr. Milada Motlová

Obálku navrhl Zdeněk Ziegler

Na obálce obrázek Rodina u stolu (autor neuveden)

z Muzea J. A. Komenského v Praze

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První vydání

© Milena Lenderová, Tomáš Jiránek, Marie Macková, 2009

ISBN 978-80-246-1683-4

ISBN 978-80-246-2385-6 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

OBSAH

Pozvání do předminulého věku (<i>Milena Lenderová, Marie Macková</i>)	9
I. KULISY KAŽDODENNOSTI: SVĚT, KTERÝ JE KOLEM	17
Obchody a nákupy (<i>Milena Lenderová</i>)	19
Trhy, krámy, obchody /20 „Nákupní koš“ 19. věku /31 Reklama /34 Prostředky reklamy /36 Výstavy /39	
Domov, teplo, světlo (<i>Milena Lenderová</i>)	41
Místo k bydlení /41 Možnosti bydlení: dům, byt, podnájem /45 Dělnická obydlí /48 Vlastní či rodinný dům /50 Podnájem /51 Byt a jeho části /53 Vybavení obytných místností /62 Světlo a teplo /65	
Čistota a zdraví (<i>Milena Lenderová</i>)	74
Osobní hygiena /76 Pěstování krásy /83 Hygiena v bytě /86 Praní prádla /88 Komunální hygiena /90 Zdraví /92	
Oblékání a oděvní móda (<i>Milena Lenderová</i>)	100
Oděv jako ukazatel příslušnosti k sociální vrstvě /102 Oděv jako výraz politických sympatií a emancipace /105 Oděv a profese /109 Oděv a sociální komunikace, oděv a ideál krásy /109 Oděv v zajetí vědy a techniky /110 Móda a zdraví /112 Dětský oděv /113	
Lidé kolem stolu (<i>Milena Lenderová</i>)	117
Konec hranic konzumace /118 Co lidé jedli /120 Nápoje /124 Rizika stravování /126 Frekvence, názvy a složení denních jídel /130 Stolování /132 Kuchařské knihy /135 Společné stravování – hostince a hospody /136	
II. ZPŮSOBY KAŽDODENNOSTI: SVĚT, KTERÝ SE ŽIJE	141
Rodina našich předků (<i>Milena Lenderová</i>)	143
Rituály kolem svatby /144 Sňatečnost /155 První dny po svatbě /156 Rodina /157 Sexualita /159 Emoce v rodině /164	
Od kolébky k pubertě (<i>Milena Lenderová</i>)	169
Kojenecký věk /169 Dítě v rodině /178 Dětský svět /186	

Vzdělání a škola (<i>Milena Lenderová</i>)	191
Od sociální k vzdělávací funkci předškolních zařízení /192	Elementární vzdělání všem /196
Střední školství /202	Specifické problémy dívčího vzdělání /205
Vznik odborného a učňovského školství /209	
Život v armádě (<i>Tomáš Jiránek</i>)	212
Nábor do armády /213	Odvod /218
Nástup do armády /220	Výcvik /221
Ubytování vojáků /226	Stravování a další zabezpečení vojáků /229
Vojenská spravedlnost /231	Zdravotní péče /237
Vojenský jazyk /245	
Stáří a smrt (<i>Milena Lenderová</i>)	248
Stáří /248	Smrt /251
Souboj smrti a lékařů /254	Pohřbívání /258
Pohřeb žchem /260	Hřbitovy /263
Objev volného času (<i>Milena Lenderová</i>)	269
Dlouhé dějiny času lidí /269	Čas k práci, čas k odpočinku /272
Od vakací k prázdninám /274	Od letního sídla k letnímu bytu /275
Svátky a slavnosti (<i>Milena Lenderová, Marie Macková</i>)	277
Církevní festivity veřejného prostoru /284	Církevní festivity soukromého prostoru /290
Světské festivity veřejného prostoru /292	Světské festivity soukromého prostoru /300
Život společenský: návštěvy, salony, spolky (<i>Milena Lenderová, Marie Macková</i>)	303
Vzájemné návštěvy /303	Salony /307
Spolky /317	Rozmach spolků /320
Typologie spolků /320	
Čtenáři a četba (<i>Milena Lenderová</i>)	328
Čtenáři /328	Sociální kontext četby /331
Knih jako zboží. Nakladatelství a knihkupectví /334	Knihy všem /336
Čtenářky /339	Dítě jako čtenář /342
Cvičenci a sportovníci (<i>Tomáš Jiránek, Milena Lenderová</i>)	347
Turistika /350	Cyklistika /352
Bruslení /354	Lyžování /355
Kopaná /356	Počátky organizované tělovýchovy /359
České tělovýchovné a sportovní organizace /362	Ženská tělovýchova a sport /363
Cestování (<i>Milena Lenderová</i>)	368
Dopravní cesty /371	Dopravní prostředky /372
Dopravní instituce /373	Vybavení na cestu /380
Stravování a nocování na cestách /382	Cesty za zdravím /384

Hledání kulturních dějin (<i>Milena Lenderová</i>)	387
Pojem kultura /389 Dlouhá cesta k historii, v které zůstal člověk /394	
Historická antropologie /398 Alltagsgeschichte, histoire du quotidien, po česku dějiny každodennosti či dějiny všedního dne /401 Historická demografie - vykročení k dějinám mentalit /404 Women's History, či Gender History? /407 Nové čtení pramene /409 Co s dějinami každodennosti v Čechách? / 409	
ZÁVĚR.....	413
Prameny a literatura.....	417
Jmenný rejstřík	427

POZVÁNÍ DO PŘEDMINULÉHO VĚKU

Předminulé století nevymezují léta 1801 až 1900, jak by se na první pohled zdálo. *Dlouhé* 19. století je ohraničeno dvěma letopočty: začíná rokem 1789, kdy Francouzská revoluce uvedla do pohybu celou Evropu a způsobila řadu hlubokých změn, a končí atentátem v Sarajevu. Tečka mohla být sotva brutálnější; viděno z válečného zákopu, bylo 19. století, hlavně jeho několik posledních desetiletí, skutečnou idylou.

Devatenácté století začíná v osmnáctém: josefínské reformy, první vykročení k moderním časům, předběhly Francouzskou revoluci. Revoluční a napoleonské války na čas rozvrátily Evropu. Vojáci válčících armád oblékali nápadně barevné nebo čistě bílé kabáty, někteří z nich si vlasy splétali ještě do copů. Generálské uniformy se leskly zlatými výšivkami a jejich nositelé uměli umírat v první linii, pro svého panovníka, pro svou zem nebo prostě jenom pro to, že válka byla odpovídajícím zaměstnáním vznešených mužů.

Vídeňský mír Evropu příliš neuklidnil, teprve *biedermeier* přinesl krátké vydechnutí, ukončené vzrušením doby předbřeznové. Revoluční léta 1848/49 přidala změny ekonomické, sociální i politické; některé se – byť po určité době – ukázaly jako nezvratné.

Změna byla nejvýraznější charakteristikou tohoto období. Průmyslová revoluce se nevyhnula ani střední Evropě.¹ Měnily se principy i společenské modely, právní systém i způsob vlády, vnímání vztahu k věcem, k hodnotám a konstantám země i nebe. Jinými se staly geografické, demografické a sociální charakteristiky pohybu obyvatelstva, které nebraly ohledy na „odvěké“ rozdělení lidu venkova a měst.² Věci se většinou neměnily prudkým skokem, ale postupným posouváním do jiné roviny téhož. Změna původní podstaty a její nahrazení více či méně odlišnou bází pak následovaly...

Svět – nejen Evropa – byl před sto lety velmi podobný našemu. Mapy východní Evropy, Afriky a Asie se sice lišily od map současných, ale většina

¹ K širším souvislostem průmyslové revoluce v českých zemích naposledy Pavla HORSKÁ, Eduard MAUR, Jiří MUSIL: *Zrod velkoměsta*. Praha – Litomyšl 2002, hlavně s. 130an.

² HORSKÁ, MAUR, MUSIL: *Zrod velkoměsta*. Praha – Litomyšl 2002, s. 121.

velmocí 20. století už existovala a nikdo o jejich existenci a právu na tuto existenci nepochyboval. Továrny vyráběly vše potřebné, bohatství nepocházelo už jenom z půdy... Svě služby nabízely banky i pojišťovny. Existoval mezinárodní obchod, včetně obchodu s bílým masem, politické strany a parlamenty, korupce... Ustálila se síť měst i síť dopravní. Lidé znali a užívali řadu technických vynálezů. Elektřina, asi nejvýznačnější přínos vědy a techniky v historii, usnadnila život nebyvalým způsobem. Od konce 19. věku se uplatnila v průmyslu, dopravě, domácnostech, využívaly ji telegrafy, telefony (včetně domácích), osvětlovala veřejná prostranství. Vzrostla průměrná délka života, klesla kojenecká a dětská úmrtnost, v souvislosti s tím také klesala natalita. Objevil se fenomén plánovaného rodičovství, zvýšil se průměrný věk mužů i žen.

Budeme-li ale putovat proti toku času dál, k roku 1800, tehdejší svět nepoznáme. Marně hledáme na mapě Německo a Itálii. Spojené státy, slabé a malé, teprve zdůvodňovaly své právo na život. Na mapě Afriky najdeme jen pobřeží, vnitrozemí nebylo vůbec zmapováno. O industrializaci se dalo hovořit jen v případě Anglie. O automobilech, vlaku či telefonu nikdo neměl zdání. Rodiny byly velmi početné, zdaleka ne všechny děti se dožily dospělosti. Lidé umírali mladí, často na – z dnešního pohledu – banální choroby, byli bezbranní vůči epidemiím.

Devatenácté století změnilo industrializace a urbanizace („klasické“ období urbanizace prožívala střední Evropa v letech 1830–1930³), založené na objevech, vynálezech a především na jejich využití. Změny provázely hluk parních strojů, včetně dunění lokomotiv na stále hustší železniční síti. Rostoucí počet lidí si dokázal poradit s časem, jenž se stal zbožím, i se vzdáleností, snadněji překonávanou za účelem práce, vzdělání a dokonce i zábavy. U kořenů všech těchto změn stál fenomén, který je vlastní lidstvu od samého počátku, bez kterého by lidská civilizace zřejmě nevznikla: tvořivá práce, tedy budování světa, který je vnímán jako lidský, neboť jsou v něm lidé stále méně závislí na přírodě. Tvořivá práce je vlastně zásadní krok k radikálnímu přehodnocení všech stávajících hodnot. Díky ní člověk přestává být produktem přírody, naopak příroda nabývá charakteru zboží. Tvořivá práce vyhotovila svět, v němž lze (téměř) všechno vyrobit, reprodukovat, instalovat, přesunout.⁴ Pokroku byly přičítány změny zkvalitňující lidský život. Slovem *pokrok* se zaklínal kdekdo. Vírou v něj se netajili už osvícenští myslitelé v 18. století,

³ HORSKÁ, MAUR, MUSIL: Zrod velkoměsta, s. 144.

⁴ Václav BĚLOHRADSKÝ: Myslet zeleň světa. Rozhovor s Karlem Hvičďalou. Praha 1991, s. 100an.

v 19. století ho lidé chápali jako svou zásluhu. Pokrok byl ztotožněn takřka výhradně s rozvojem techniky – ve vydání Brockhausova naučného slovníku z roku 1838 najdeme tuto ambiciózní větu: „Sjednocení všeho lidstva v nové bratrské pospolitosti se uskuteční na dunících kolejích železniční dopravy ...“⁵ jak lapidární vyjádření názoru, že změny způsobené praktickou aplikací nových vědeckých a technických poznatků přinášejí lidem pouze blaho a prospěch! Víra v pokrok mnohdy nahrazovala jakoukoli jinou víru, dokonce tradiční víru v Boha i novou víru v národ. Zdála se natolik mocná, že i vynález tak ničivé věci, jakou byl dynamit, vedl nejenom jejího tvůrce k myšlence, že velkému zlu je možné zabránit hrozbou ještě většího zla. Negativismus ani relativismus nebyly dosud na programu dne. A to nejenom ve víře v pokrok. Žádný div, že vynálezy 19. století, ve srovnání s věkem následujícím vůči přírodě sice laskavější, už v sobě nesly zárodek zkázy.

Zkázy se dlouho nikdo nebál, ani v habsburské monarchii, v jejímž rámci byly české země pevně zakotveny. Měnící se vztahy a souvislosti se vždy odehrávaly v tomto prostoru. Vědomá i nahodilá překročení jeho pomyslných hranic nebyla ojedinělá, ale vždy tu existovala možnost (nebo nutnost) návratu. Habsburský stát nebyl v tomto období geograficky ani státoprávně neměnným celkem, ale principem, základem pro mnohé další. Ačkoliv jeho stabilita bývá zpochybňována z mnoha pohledů, šlo o platformu odolnou, rozsáhlou, zastřešenou autoritou císařské koruny. Teprve závěr sledovaného období ji smetl, mimo jiné vzdušnými vlnami nacionalismu, z reality života.

V průběhu *dlouhého* 19. století se velká a neobyčejně různorodá habsburská říše proměnila z monarchie ovládané osvícenskými absolutisty, přes klasickou absolutistickou monarchii v čele s panovníkem z boží milosti, jehož faktické pravomoci byly ovšem čas od času modifikovány vládou určitých mocných mužů, až ke konstituční monarchii, v níž panovník zůstal osobně nedotknutelný... Při správě státu nebyl už ale odpovědný pouze Bohu, nýbrž i parlamentu složenému z volených zástupců občanů. A jestliže na počátku odpovídali za správu věcí veřejných pouze muži vlastníci výsadu rodu, po polovině století je vystřídali ti, kdo tuto spoluzodpovědnost mohli zaručit majetkem a schopností jej získat, udržet a rozvíjet... Dokonce ti, kdo společnosti prospívali svým věděními či osobními schopnostmi.

Industrializace a urbanizace probíhala v českých zemích zvolna. Na její tempo nepříznivě dopadala řada retardujících vlivů souvisejících se sociálně-politickými činiteli. Nejsložitější z nich byl nesoulad mezi nepochybným

⁵ Cit. dle BĚLOHRADSKÝ: Myslet zeleň světa, s. 87.

růstem ekonomického potenciálu a významu českých zemí a jejich sporným politickým postavením. Urbanizaci brzdila i skutečnost, že historicky se utvořivší struktura osídlení českých zemí vykazovala nadprůměrnou hustotu obyvatelstva, jež v polovině 19. století převyšovala 3,2krát evropský průměr, 1,5krát celorakouský průměr, byla 1,3krát vyšší než ve Francii a ve většině německých zemí. Odpovídala celobritskému průměru, ale byla nižší než v samotné Anglii, Nizozemsku a Belgii. Aglomerace přitom zůstávaly nevelké: v roce 1830 měla Praha 102 tisíc, Brno 36 tisíc obyvatel, dále následovalo šest měst s počtem 10 až 20 tisíc a osm s počtem 5 až 10 tisíc obyvatel. Během následujících 80 let vzrostla Praha na 668, Brno na 217 tisíc, Ostrava měla 187, Plzeň 111 tisíc obyvatel, šest měst se pohybovalo v rozmezí 50 až 100 tisíc, šest mezi 36 a 50 tisíci obyvatel.⁶ Drtivá většina ostatních byla „městečky na dlani“, vzdálenými jedno od druhého „na dohled z kostelní věže“.⁷ Sociální a ekonomická jednota malých měst s vesnicemi, které je obklopovaly, vytvářela dvojí uzavření města, hradbami a ekonomickým zázemím. Tato skutečnost se odrazila v životním stylu, myšlení a jednání obyvatel, které se valně nezměnilo ani po zboření hradeb a promítlo se do postupu kapitalistické industrializace. Města v českých zemích tak nebyla zdaleka výsostným nositelem industrializačního procesu: řada průmyslových závodů a továren vznikla na venkově, nejen v tradičních, ale i v moderních odvětvích. Ani zrod průmyslových závodů ve městech nevedl nutně k větším přesunům obyvatelstva; lidé za prací docházeli z venkovského zázemí. Pro řadu rodin zůstávalo pole jistotou, bez ohledu na zaměstnání jejich živitele. Kvůli pomalému růstu si většina českých měst (pouze Praha a její předměstí, kde přírůstek obyvatelstva nebyl podmíněn jen ekonomickými faktory, a Plzeň zaznamenávají průměrné roční přírůstky srovnatelné s evropskými poměry) v průběhu industrializace zachovala svůj maloměstský ráz; pomalu probíhaly i změny v mentalitě, kde zůstaly zakonzervovány určité stereotypy veřejného i soukromého života.

Přesto 19. století lidi změnilo. Na jeho počátku stál poddaný, na jeho konci – více či méně sebevědomý – občan. Zadumaný až melancholický mladý muž, symbol romantismu, se změnil v občana, využívajícího technických výtvarných a politických práv. Někdejší stavovské uspořádání bylo vystřídáno

⁶ HORSKÁ, MAUR, MUSIL: Zrod velkoměsta, s. 197.

⁷ Srov. Otto URBAN: K některým aspektům životního stylu českého měšťanstva v polovině 19. století. In: Město v české kultuře 19. století. Sborník symposia pořádaného Národní galerií v Praze ve spolupráci s Ústavem teorie a dějin umění ČSAV u příležitosti 2. ročníku Smetanova festivalu v Plzni ve dnech 4.–6. března 1982. Praha 1983, s. 35.

uspořádáním směřujícím k vytvoření občanské společnosti. První polovina 19. století byla epochou, v níž se všechny uvedené změny připravovaly, revoluce let 1848–1849 je urychlila, po krátkém přerušení byly obnoveny v průběhu 60. let a završeny v letech před první světovou válkou. Celé 19. století přineslo pak v habsburské monarchii výrazné zesílení účinnosti ekonomického faktoru jako prostředku sociálního vzestupu. Činorodou prací plodící peníze se přestalo pohrdat, ba dá se říci, že podnikání začalo být vážené. Když se v lednu 1871 vdávala jistá Barbora Formánková za majitele továrny na kávové náhražky Františka Xavera Buvu, zaujali František Palacký a František Ladislav Rieger, staří rodinní přátelé, zcela protichůdné postoje. Zatímco „starý pán Palacký“ (o němž se jistě ne nadarmo říkalo, že člověk pro něj začíná teprve od přídomku „von“) ocenil ženicha poněkud deklasující větou: „Vše dobré jsme o něm slyšeli, jen tu cikorii kdyby nevyráběl,“ o generaci mladší Rieger, znalý národohospodářské vědy, projevil smysl pro realitu: „Otec je málo praktický. Továrna je dobrá věc, třeba na viks, jen když vynáší.“⁸ Despekt k podnikání nebyl však pravidlem – vždýt se v něm angažovali i někteří dynamičtí šlechtici. A naopak: v průběhu napoleonských válek bylo nobilitováno několik nejzdatnějších obchodníků, neřkuli lichvářů. Běžná zůstala nobilitace vysokých státních úředníků, šlechtické přídomky získali někteří průmyslníci a lékaři. Kapitalistická společnost už neusiluje o model *statečného muže, kterému je čest nadevše*, ale hledá muže schopného, jehož autorita se opírá o moc, materiální či morální, muže a občana, jenž se už tolik nestará o své „distinktivní znaky“, ale o ekonomii a politiku.

19. století přineslo praktickou aplikaci všeho, co s pojmem občan souviselo. Habsburská střední Evropa jej musela začít brát vážně už od vydání Občanského zákoníku v roce 1811, i když zpočátku byl právní výklad, vzhledem k existujícímu systému a vazbám, dost složitý. Od roku 1848 vstoupily v platnost postupně čtyři ústavy, z nichž ta poslední byla v zásadě platná půl století. Stát se za tu dobu výrazně vydělil z bezvýhradného panovnického vlivu a přeměnil se podle dobových měřítek v poměrně racionálně spravovaný útvar. Na stavovském principu fungující zemské sněmy uvolnily místo moderním voleným parlamentům, státní úřady se dostaly nejenom do čela každé ze zemí, ale přiblížily se občanovi až na úroveň soudních a politických okresů, které se ukázaly jako velmi racionální článek správy. Postupem doby byla zjištěna nadbytečnost krajského článku řízení a obecný správní model se ustavil ve variantě obec

⁸ Ze vzpomínek paní B. Buvové na Fr. Lad. Riegra. In: Riegrův památník vydaný u příležitosti odhalení pomníku Dr. Fr. Lad. Riegra... Semily 1928, s. 42.

- okres - země - stát. Obec se zároveň dostala do pozice samosprávného subjektu, který odpovídal za veškerou správu svých vlastních záležitostí.

Díky širokým možnostem mobility lidé velmi zvolna přestávali být „odněkud“. Ještě na počátku 19. století uzavírali manželství a umírali zpravidla ve stejném farním obvodu, v němž se i narodili. Kolem roku 1900 to už platilo podstatně méně. Obyvatelé evropských zemí, české nevyjímaje, se hýbali stále více - nejen za prací. Emigrace, znamenající významnou změnu v mentalitách,⁹ se stala celosvětovým fenoménem, migrace usnadňovala změnu sociálního statusu; mohla vést k vzestupu i sestupu. Vazba na místo slábla, zatím však zcela nezanikla. V 19. století nebyla ale domovem už jen obec, ale vlast, stát.

Napoleonské války daly vzniknout nacionalismu, nacionalismus stál u zrodu nových států. Zájem o politiku, účast na politickém životě, aktivizovaný revolucí roku 1848, se týkal stále širšího spektra obyvatelstva. Politické strany se staly samozřejmostí a v průběhu století jich přibývalo.

V průběhu první poloviny 19. století zasáhly industrializace a s ní spojená urbanizace do soukromého života lidí - oddělily sféru veřejného a sféru privátního. Postupně se rozpadla široká rodina schopná zabezpečit ty své členy, kteří se ocitli v nesnázích. Rodina, základ státu a komponent občanské společnosti, nabyla na významu; heslo *rodina je základ státu* napovědělo, že smysl pro rodinu je vedle smyslu pro povinnost nejvznešenější stránkou buržoazní mravnosti.¹⁰ V prostředí středních vrstev se muž stal bytostí sféry veřejné, žena soukromé, podrobené rovněž mužské dominanci. Sféra privátního však umožnila akcentovat - vedle role hospodyně - také roli matky a manželky. Model milující, obětavé, laskavé a všeodpouštějící matky, bytosti, jejímž posláním, ba (jedinou) potřebou, je pečovat, bdít a trpět, vydržel hluboko do 20. století, odrazil se v poezii, próze a dramatu, legislativě i ve výtvarném umění. Druhá polovina století je však i nástupem a rozvinutím ženského emancipačního hnutí, spojeného s požadavkem ženského vzdělání a přístupu na trh práce, je, po éře preciozity a starého režimu, dalším obdobím krize maskulinity.

Na právním základě i fakticky začala být preferována základní vazba prarodiče - rodiče - děti, a pokud některý z těchto článků z nejrůznějších důvodů chyběl, bylo nutné ho nahradit zásahem „vnějších“ sil. Stát se začal hlásit k odpovědnosti za další život osob, které po léta působily v jeho službách, společ-

⁹ K emigraci z českých zemí srov. HORSKÁ, MAUR, MUSIL: Zrod velkoměsta, s. 132.

¹⁰ Hans HATTENHAUER: Evropské dějiny práva. Praha - München 1999, s. 504-505.

nost začala svépomocně zabezpečovat lidi bezmocné a zranitelné. Hodnoceno zpětným pohledem, žádný z těchto systémů nenabyl dokonalosti, ovšem v kontextu doby se jednalo nejprve o významné novinky, následně o propracované systémy využívající maximálním způsobem době i sobě vlastní možnosti.

Uvedené změny daly vzniknout novým formám sociability: sdružování odráží prioritu obchodu a politiky, vznik kategorie volného času i snahy o změny v postavení ženy. 19. století naučilo občany seskupovat se a využívat všech zákonných prostředků k prosazení svých zájmů. Tato doba v habsburské střední Evropě znamenala vznik a rozkvět politických stran, přinesla zpolitizování řady otázek velkého formátu i běžného dne, přitom však nezavrhl osobnost ve prospěch stranického programu. Připouštěla utilitární a proměnlivé parlamentní koalice i obstrukce, milovala slovní souboje a verbální násilnosti všeho druhu, znala dokonce facky a rvačky na parlamentní půdě. Jako politický argument byl uznáván vzduchem letící půllitr i skutečný souboj – lhotejno, zda za pomoci střelných, nebo sečných zbraní...

Přes tyto změny byla druhá polovina století v habsburské monarchii ovládnuta jedním nepřehlédnutelným fenoménem: tradicí. Více než půlstoletí seděl na trůně jediný panovník, vědomý si své povinnosti uchovat odkaz předchůdců. Nadevše se cenila zkušenost, atributem samosprávných sborů byla setrvalost: starostové úřadující z vůle voličů dvacet a více let nebyli výjimkou, muži umírající ve veřejné funkci rovněž ne. Poukaz na regulérnost jevu, jenž se děje „od nepaměti“, byl zcela legitimní, navzdory všeobecné víře v pokrok. Tak vznikala, v neměnném prostoru a ubíhajícím čase, podivuhodná směs bezmezná a nekritická víry v pokrok, akceptování všech nových směrů myšlenkových i hmotných a zarytého lpění na obecně praktikované tradici.

Změny, jež vnímal každý myslící člověk, nutily k pohledu zpět: objevily se první velké historické syntézy. Druhá polovina století uběhla také ve znamení zrodu moderního umění – nové proudy se v malířství, sochařství, hudbě, literatuře i v divadle poměrně rychle střídaly: sloh přestal být výrazem epochy. Století završil objev psychoanalýzy a teorie relativity, rozhlasu a kinematografie, vznik odborů a družstev.

Závěr *dlouhého* 19. století byl drastický: stal je jím čtyřletý válečný konflikt. Pro vojáky bojujících armád byla i tlumená šedomodrá barva kabátů příliš nápadná (jaký rozdíl ve srovnání s dobou malého Korsičana!). Jejich nositelé vzdorovali i podléhali „novotám“: bahnu zákopů, bojovým plynům, tankům a letadlům. Generálové se jen ojediněle vyskytovali v první linii, pro civilní obyvatelstvo se válka stala každodenní realitou, která se nedala obejít ani daleko od fronty. I válka byla koneckonců důsledkem *pokroku a tvořivé lidské práce*.

I. KULISY KAŽDODENNOSTI:
SVĚT, KTERÝ JE KOLEM

OBCHODY A NÁKUPY

V předindustriální společnosti byl vztah mezi výrobou a spotřebou asymetrický. Společnost – tak jako je tomu dodnes – mohla sice spotřebovat jen to, co bylo vyrobeno, ale na rozdíl od společnosti industriální či postindustriální zde výroba předcházela poptávce. Kvůli nevolnictví, robotě, kvůli značné míře hospodářské autarkie a neexistenci terciárního sektoru nebyly vztahy lidí k předmětům a vzájemné vztahy mezi lidmi určeny jednoznačně – či dokonce výhradně – ekonomickými faktory. Devatenácté století představuje z hlediska směny a spotřeby důležité období: na jeho počátku lidé prodávali a kupovali způsobem, který se příliš nelišil od středověkých zvyklostí. Na jeho konci už bylo nakročeno ke konzumní společnosti.

Až do poloviny 19. století nevznikalo bohatství v oběhu zboží, ale spočívalo ve vlastnictví půdy, ať polí, pastvin, lesů, rybníků... Jedině vlastnictví půdy bylo atributem moci a bohatství, odtud snaha každého zbohatlého měšťana „zakoupit“ se, získat pozemkový majetek. Skutečná směna se odehrávala pouze ve městech, nicméně vzhledem k tomu, že každý jen trochu zámožnější měšťan vlastnil za hradbami pozemek a že v městských domech bylo běžně chováno domácí zvířectvo, lze i zde pozorovat jistý stupeň soběstačnosti v zásobování potravinami. Hlavní tíha výroby spočívala na poddaném venkovském obyvatelstvu, které tvořilo zdaleka největší procento obyvatel té které země. Vzhledem k tomu, že se snažilo být co nejvíce soběstačné, představovalo jen zanedbatelnou kupní sílu. Jediný artikl dálkového obchodu, který byl nezbytný pro tuto početně rozhodující vrstvu obyvatelstva, představovala sůl.

Předpokladem vzniku moderní společnosti je bohatství vznikající oběhem zboží, tedy ve spotřebě. V 16.–18. století se v řadě evropských států uplatnil merkantilismus, směr státní hospodářské politiky usilující o vytváření a hromadění obchodního kapitálu uvnitř státu, cíleně podporující vše, co vede k posílení domácí výroby, obchodu a vývozu (reakcí na něj byl ve Francii fyziokratismus, založený na přesvědčení, že bohatství je v půdě). Ve směně má rozhodující převahu město, hlavním aktérem je obchodník, v návaznosti na něj podnikatel vůbec. Specifickou formou rakouského merkantilismu byl ka-

meralismus, zdůrazňující nutnost budování silných centrálních orgánů. Sonnenfelsovy či Hornigkovy představy vzbudily sice panovnické sympatie, nicméně finanční situace monarchie vedla spíše k využití představ fyziokratů. Jediným přínosem aplikace jejich učení bylo částečné omezení pravomoci cechů, k němuž došlo ještě za vlády Karla VI. ve 30. letech 18. století. Cesta k tržní kapitalistické společnosti, v níž se všechno stává zbožím, která se vyznačuje nejen vyspělým zemědělstvím, průmyslem a obchodem, ale i dostatečně rozmanitou terciární sférou, byla dlouhá a trnitá.

Trhy, krámy, obchody

Ještě v nejstarší české encyklopedii, v Riegrově *Slovníku naučném*, najdeme vysvětlení, že obchod je po živnostensku prováděné zprostředkování směny zboží. Obchodníkem mohl být jak bezprostřední výrobce, tedy švec, pekař, truhlář, tak osoba, která se zaměřila jen na tuto „živnostenskou“ směnu zboží – hokynář, podomní obchodník i třeba zámožný rejdař.¹¹ V průběhu 19. století se však tato definice přezila: na tuto skutečnost upozornil *Ottův slovník naučný nové doby*, který definuje jednoznačně obchod jako hospodářskou činnost za účelem zhodnocení zboží změnou místa a času.¹² Pod pojmem obchod se tedy rozuměla jak vlastní fyzická distribuce zboží, tak tvoření poptávky po tomto zboží; s tvořením poptávky souvisí i vznik reklamy, která je neodmyslitelným jevem moderního podnikání. Moderní obchodní podnikání se tak přestalo omezovat jen na pouhou peněžní směnu zboží, jejíž podstatou je oddělení zemědělství od řemesla; ta tvořila jen jednu jeho část, přidal se „moderní“ obchod s penězi, rozšířil a strukturoval obchod s nemovitostmi.

Zatímco obchodu s penězi a nemovitostmi se neúčastnili v žádné společnosti všichni dospělí svéprávní jedinci, směna zboží se týkala všech – včetně dětí, osob nezletilých, případně i právně nezpůsobilých. Ti všichni byli potenciálními, s potřebným obnosem v kapse pak reálnými zákazníky.

Nejstarším místem, kde mohli své peníze uplatnit, byl trh neboli tržiště. Jako místo směny má své kořeny již v antice, smetlo ho však stěhování národů. Středověký člověk se tak znovu učil to, co už kdysi jeho předchůdci uměli: směně zboží.

¹¹ Slovník naučný, 5, 1866, s. 952–955, heslo Obchod.

¹² Ottův slovník naučný nové doby, 5/1, 1938, s. 511–512.